

գովումն. իսկ միեւնոյն իրողութիւնները կը պահա-
րակուին խառնազանձ բազմութեան, զինուորա-
կան կարգերու եւ աղբունի պաշտօնին մէջ երբ
Հայրապետական Աթոռը թափուր եւ կամ տկար
անձ մըն է գահակալը:

Բուզանդարանի խմբագրութեան եղանակը,
պատմութեան եւ զրոյցներու բունը ճիշդ ցուա-
ցումն եւ գարուն: Դժոխքը համակուծ յոյն,
տասրկ կամ պարսիկ գաղութեան գաղափարներով՝
գծուար կընար իրականապէս ցուցնել եկեղե-
ցական այն պայծառութիւնը որ լուսաւորեան
շառաւիղներով կ'անգրադաւանար իւր վրայ: Այս-
պէս Ս. Արթմանեան ժամանակ «Խաղաղ-Նիւն եւ
շիւթ-Նիւն», մարդաշատ-Նիւն եւ աստվաթ-Նիւն,
դարձեց-Նիւն եւ արքայածաշտ-Նիւն եւ շա-
հիշադ-Նիւն, եւ միջն ասորստեանց զոյգով ի հա-
նայաթար Բարս-Նիւն... Ենթա Բարսոյան Լու-
սաւորեան եւ աս-Նարդեր նոցա տարբն Արթմանե-
անին զնայ զիջոյց իւր. իրաւունք եւ արքայա-
նիւն ծալիւն էին ի Գորուն յայն» (Բուզ. Գ. Գ.
եւ հետեւ): Այս ամենուն ետեւ, ասկայն, շարք
մը ներքին կռիւներու, որ միշտ յազուցեան լու-
սաւորեաններու եւ Արշակունիներու մէջ. եւ
Բուզանդի կեղտոտ ներկայացնել օգտոմ պատ-
կերները երբ մտեն գիտելը, կը տեսնենք որ գեա-
հեթանոսութիւնը անխորապահելի կերպարանք
մ'ձին Արշակունեաց պալատներու մէջ. հեթա-
նոսական սովորութիւններ չէին հանգաւորեան նոր
վարդապետութեան խառնութիւններուն, ոք իբր
պատգամ կը գրուէին Հայրապետական Աթոռէն.
այնպէս որ «Մեծին Հայոց Տիկնիւն, գրգռումով,
«որ միտելով զնախնիս կառապաններուն հնչիւն-
առնիւն շնայ օտար-Նիւն միշտ ցոյցած եւս
սակին քաղաքի, ի միջնախնիս ծաղիւնով» հաս-
նին իբրեւ հաղորդ երկու (Բուզանդի աստղաշատի
Թեւեռնի չէ այս), իւրհասար Խորեա ընդ միմեանս՝
պղտակել զհեթանոսութիւնը Ասորոյն զիջիւնով»
(նոյն անգ): Ապառնութեան այս խորհուրդը որչափ
ալ հակառակութեամբ «Խաղաքի շիւթ-Նիւն ի ծաղի-
ւն Բարսոյն զոտիւն-Նիւն», զրոյցով մեկնուի, միշտ
աղբունիքի օտարը. հեթանոսութիւնը կը շեշտէ,
որ փոխանակ տեղի տալու «աշխարհաբանութեան
մեթեամբ» «ամբ ամբ եւթն անգամ» կատա-
րուող թրիտանեական հանդիներու հմայքին,
կարծես աւելի կը զայրանար: Աղբունիքի այս բնա-
կան ընթացքը, որ յանրաւի կեդրոնութիւննե-
րով կը շարժուէր Բուզանդի գրչին տակ, չկրցաւ
քրիստոնէութեան շնորհիւ Է. հեթանոսութեան
իրաւունքն էր այդ ընդգրգումութիւնը, բայց սկիզբն
էր այդ միանգամայն մեր եկեղեցական բարգաւա-
նումսին. եւ Գրք գարը հեթանոսութեան ամենէն
տեսնաւ մէկ շրջանն է, ջատաւ մի տեսնաւութիւն
մը. Որովհետեւ կարելի է բնել թե այնքան շուտ
մարտծ ըլլայ գարուտը հաւատալիքներու ամրոշ-
ուցութիւնը, կամ թե ԲՅՆ է եւ՛ր գարու տեղեկներ
շողշողումը:

Որպէս զի Գրք գարու այդ նկարագրական
կողմնակի պայծառութիւնը իրական ըլլար, պէտք
էր որ սեփական մատենադարութիւն մ'արգէն մշա-
կուած, զարգացած ըլլար. առանց այս պայմանի,

որ ժողովուրդը կը կապէ իւր հաւատալիքին եւ իւր
եկեղեցիին, անկարելի է քրիստոնէական զարգա-
ցած վիճակ մ'ընդունիլ Գրք գարուն: Եւ ոչ միայն
կը պակսէր այդ յեղափոխիչ դժոխք ազգային սեփա-
կան գրականութիւնը՝ մասնաւոր բարձրագոյն
գաղափարը հաղիւ կը ճանշար հնչիւն կամ տարրի
գարութիւնը. քրիստոնէութիւնը լուս հասնալու
համար, իսկ ասովիւր կը գծկամակեր թողուէ հե-
թանոսական սովորութիւնը եւ Յուսիկի նման նա-
խանաւոր Հայրապետի մը եւ անոր վարդապետ-
ներուն յորդ, կայտառ. եւ համակեր խաղաղեան
նշխարուն մ'անգամ չէր տպաւորուի իրենց մտքին
մէջ. Հնազոյն սովորութիւնները, հեթանոսա-
կան պաշտամունքը եւ վիպասանական երգեր,
զորս չէին մտնած եւ կարծես չէին ալ ուզեր
մտնալ, աւելի հեշտեան կը իրենց համար քան
յորդահեղեղ վարդապետութիւններ (Բուզ.
Գ. Ժ. Գ.):

Մեծին Ներսէս, գարուն եկեղեցական գիւց-
անք, որ իբր գործնական եւ նախանաւոր քրիս-
տոնեայ, կը բանեցնէր իր հեղինակութիւնը գո-
ղեանցներէ մինչեւ աղբունիք, չկրցաւ արմատաքի
խել ժողովուրդական խաղաղեան ինչ որ հին էր, ինչ
որ հեթանոսական էր: Նա՛ մեծ եւ իրաւունք առ-
նական գործեր կատարեց երկրի քրիստոնէական եւ քա-
ղաքական կեանքին իր ջանքով ամեն ինչ
պայծառացաւ. հեթանոսութիւնը կարծես պահ մը
ծածկուիլ կը թուէր անոր գահաւոր միջնայլիքին
մէջ. այս ամէնը սակայն Մեծ Հայրապետի վախ-
ճանին կը նայէր, զորչափ սեփական գրականու-
թիւնը օժանդակ չէրու իրեն, եւ Մեծին Սահակ
որ տեսակետով մը նուազ գործունեայ եղաւ
Ներսէսի բարձրամասնը, աւելի բարձր զիջելով եւ
աւելի մեծ գործերով կը կանգնէ եւ՛ր գարու տե-
կեղէն շէքին վրայ. — Գրականութիւնը մեծ-
ցուց, փայլեցուց Սահակ իր ճշմարիտ արժանի-
քին մէջ: Ներսէս Թեւե գրականութեան ալ զարկ
առաւ հաստատելով՝ ի տեղի տեղիս Գրչոյն յո-
ւարին եւ ասորեկն յամենայն գաւառս Հայոց
(Բուզ. էջ 78), բայց քանի որ օտար էին ասոնք
հայ մտքները՝ միշտ ապարդիւն մնաց իւր ձեռնարկը
մինչեւ եւ՛ր գար, յորում «հեթանոս յորդոմ
որդեր եւ ինչի ոչնի Մ-Նոյն» գիտելով զիջելով
ծախ մանկունց Հայտառն օշիւրելի, ու որք ի զուր
կը մտնէին իրենց ժամանակը «Ի Գրչոյն ասորի ին-
տիւն-Նիւն» (Գրչոյն):

Յուզեցնելու համար թե տակաւին Գրք գա-
րուն հեթանոսութիւնը զօրաւոր է մտադիր սեղան
եւ ըլլաւ երկու կեդրոններու Հայրապետանոցի եւ
աղբունիքի՝ յարաբերութիւններուն: — Յուսիկ
նախնական եւ Տիրան Բ. ի կռիւները շատ լաւ կը
բացատրեն թե թագաւոր ինչպէս կը գիտէր եկե-
ղեցին եւ քրիստոնէութիւնը. Ընդհանրապէս խո-
սելով Գրք գարուն՝ Տրդատի յանդերձեան եւ ոչ
մին ուղղակի զօրավիգն կը հանդիսանար հեթա-
նոսութեան՝ բարձրեցնելով ժողովուրդեան մէջ նախ-
կին պաշտամունքի եռանդը. բայց հակառակէն
գէթիկ պաշտամունքի քաղաքականութիւն ալ չէին տար
քրիստոնէութեան, թող որ փոքր հաւանդներ
ընէ կամ տեսակ մը ստիպումներ գործադրէ հայ

Թանոս-Քրիստոնեայ Հայաստանը, Հայ Հեթանոսութիւնը ստորին էր Եազուհի աշգին քան Մագդեականութիւնը, զոր իբր ամենէն սուղ-քոս կրօն մը հաստատելէ յետոյ անլուր հայածանը մը հանեց ոչ միայն քրիստոնէութեան դէմ, այլ մանաւանդ իւր պետական կրօնը հերձուածող աղանդներու դէմ: Եազուհի արարքները իր ցուցնէն թէ վերջովն է նա հեթանոս Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան կամաց կամաց տարած յաղթանակին հանդէպ. փոյթ շէր իրեն համար որ Հայաստանը քրիստոնեայ իր դաւանար, բայց իր սոսկար որ մի գուցէ խաչը Պարսկաստանի մէջ ալ փայլէր Կրօն-Նա-պէս: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգելուլ, եւ քան զեւս անցին եւ բազմացան, եւ հասին մինչեւ յաշխարհն Բագնաց, եւ անտի ի հարաւակողմէ, մինչեւ ի Հնդկիս տարածեցաւ, (Երէն. Գ.): Հայ հոգին վըպ արինով արմատացած էին Աւետարանի սերմերը, եւ Հայը արինով սկսած էին պաշտպանել եւ պիտի պաշտպանէին:

Հայ արքունիքի հեթանոսական բարբերը չկրցան Եազուհի գաղափարներուն զորովեղն ըլլալ: Արշակունիի հիմնադրին ընթացքը բուռն բողոք մ'եղաւ: Հայք թէեւ կէս հեթանոս դուր գարուն, սակայն արաքքին թշնամներու նկատմաներուն հանդէպ կարծես որոշելին մճապէս փարկլ Աւետարանին: Գրան այս ձկունքը հիմն եղաւ Ե՞ր գարու յաշխարհեան. եւ այնուհետեւ որչափ արաքքին բռնութիւններ ստատկուցան, այնչափ հաստատուն եւ անդական նկարագիր մ'առաւ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ:

(ԱՅԸԷ)

ՄԻԹԵՐ ԳՕԹ ԳՆՈՍՏՈՆԵՐԻՔԷ ՆԻ ՀՆՈՍՏ

ՀԻՆ ՔՈՂՈՔՈՍԵՐԻՍԻՆ ԻՐԻՈՒՆԷՔԷ

(Ուսումնասիրութեան փորձ):

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Գ Լ Ո Ւ Ի Գ.

Հայոց Գաղափար-Քրիստոնէականութիւնը:

IV.

(Երգական-Քրիստոնէական):

Բիւղաթոս շրջան: Արշակունիների անկումով Հայաստանն դառնում է փոխադարձ մրցման, կատաղի պայքարի մի սուպարեզ, ուր հանդէս էին եկել երկու խորոտ սերունդիւններ՝ Պարսկաստանն ու Բիւզանդիոնը, իրենց գերիշխանութիւնն տարածելու: Այդ տարեւոր արինալի մրցումից յաղթող դուրս եկաւ Բիւ-

զանդիոնը, դէպի որը, ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք վերը քաննիցս յիշելու, հայերը աւելի էին արամազդուած յակելու, իբրեւ մի քրիստոնէական պետութիւնը, քան զեպ ի Պարսկաստանն իր հեթանոս կրօնով: Բիւզանդական ազդեցութիւնը, որ տակաւին շատ առաջ խոր արմատներ էր ձգել Հայաստանում, սկսեց այդ ժամանակ, խռնաշփոթ մի շրջանում, աւելի եւ աւելի ուժեղանալ: Այդ ազդեցութիւնն պահպանեց իր յոյժն նաեւ այն ժամանակները, երբ Հայաստանը հենում էր Արարների գերիշխանութեան ներքոյ: Արարները, տիրելով Հայաստանին, բաւականանում էին Հայերի հպատակութեան լոկ արտաքին ձեւերով, որ կաշնում էր մի կողմից՝ հարկերի պարբերական վճարումը ներքին եւ փաւ կողմից՝ Բաղդադից նշանակած էմիրների, երկրի բարձր աշխարհական իշխանաւորների, իբրեւ խաղիքների ներկայացուցիչների ճանաչումով մէջ: Իսկ ժողովրդի ներքին հասարակական կեանքը ձեռն էր անձեռնմխելի ու ինքնավար, որ վերապահուած էր բացառապէս հայ հոգեւորականութեանը. սա այժմ հանդիսանում էր Արարների առաջ ժողովրդական կեանքի իբրեւ միակ իրական ոյժը, միակ պաշտօնական գործող մարմինը:

Հենց այդ ժամանակները (է դար) Հայոց կաթողիկոս Յովհան Օձնեցու ձեռնարկութեամբ մի փորձ եղաւ հայկական նոր օրէնսգիրք կազմելու եւ այդ իր իշխանական իրաւասութեամբ հաստատելու հայ դատաստանական հիմնարկութիւնների կիրառութեան համար: Անտարակոյս, այդ Օրէնսգիրքը, որքան զաւարելի է եղբակացնել մեզ հասած պատմական թերի տեղեկութիւններից եւ հաստու կտոր ձեացորգներից, բաղկացած պիտի լինէր հայ եկեղեցական ժողովներում կայացած վճիռներից ու որոշումներից, հայ կաթողիկոսների ու հոգեւոր պետերի կարգադրութիւններից: Ուրեմն այդ Օրէնսգիրքն էլ, նման նախորդ կազմած հայ դատաստանագրքերի, բաղկացած էր բացառապէս կանոնական իրաւունքներից, որը, ինչպէս յայտնի է, վերաբերում էր նաեւ քաղաքացիական իրաւական երեւոյթներին եւ գործարարում էր իրականութեան մէջ հոգեւորական դասի ներկայացուցիչների ձեռքով: Այդ Օրէնսգիրքը մեզ չի հասնել լիովին ու անարատ, այլ զանազան արտագործների ու հոգեւորականների ձեռքով միանգամայն խեղաթիւրուել ու տարրալուծուել է այն աստիճան, որ նա կորցրել է իր նշանակութիւնն իբրեւ իրաւաբանական նորմերի պատմական յի-

1 Զի Քրիստոնէութիւնն փաղուց տարածուած էր Պարսկաստան և՛ դիւաւոր քաղաքները իր պայծառաստային եկեղեցիներով (Է. Գաթիք. Յիւզ. պատմ. Բ. էջ 489—484):